

Muslim world, from which there was a universal religion – Islam. This syncretic religion, since the creation of the first Muslim community, defended the principle of the indivisibility of religious and secular authorities, insisting on an organic connection with the theocratic idea of omnipotence, the omnipotence of Allah and monotheism itself.

Key words: sharia, caliphate, islam, muslims, Mohammed

Надійшла до редакції 20.11.2011

Затверджена до друку 20.11.2011

УДК 378(470+571)–055.2

О.О. Драч

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1872–1886 РР.)

У статті розглянуто проблему організаційних засад функціонування закладів вищої жіночої школи в Російській імперії першого періоду їхньої діяльності. Головну увагу звернуто на положення про вищі жіночі курси, сферу компетенції адміністрації та правила поведінки курсисток.

Ключові слова: вища освіта, вищі жіночі курси, курсистки

Побудова громадянського суспільства на сучасному етапі державотворення в Україні стає важливою складовою загального оновлення суспільного життя. Прищеплення молодому поколінню демократичних цінностей та ідеалів, формування активної громадянської позиції, наукового світогляду є головними завданнями нинішньої освітньої системи. Автономний індивід, вихований на історичних традиціях, справжній патріот із усталеними переконаннями, власним світосприйняттям, бажанням соціальної реалізації, гідний громадянин Української держави – саме таким повинен бути підсумок функціонування всієї національної системи освіти. З огляду на це, особливої важливості набуває родинне виховання, котре традиційно визначається пріоритетним завданням жінки. У цьому контексті актуальності набувають дослідження досвіду формування вищої жіночої освіти в Російській імперії (частиною якої була Наддніпрянська Україна) в умовах модернізації економічного та соціального життя.

Питання з історії жінок та жіночої освіти постійно перебувають у полі зору українських та зарубіжних дослідників. Не можна оминати ґрунтовної роботи американця Річарда Стайса, що визнана класикою теми жіночого руху [1]. Доповнює цікавими джерелознавчими та історіографічними підходами галерею російських "емансипе" німкеня Біанка Піетров-Енкер [2]. Помітною активністю у вивченні цієї теми вирізняються сучасні російські науковці, що підтверджує низка ґрунтовних та цікавих монографій [3]. В Україні так само спостерігаємо зростання інтересу до історії жінок, їхньої освіти та виховання, що засвідчує низка публікацій у провідних часописах [4]. Однією з перших спроб наукового осмислення історії вищої жіночої освіти в Україні стала праця київської дослідниці К. Кобченко, що присвячена історії Вищих жіночих курсів у Києві [5]. Утім, попри масив літератури, ґрунтовні дослідження з вищої жіночої освіти в Російській імперії відсутні.

Метою статті є з'ясування організаційних засад функціонування вищих жіночих курсів (далі – ВЖК), особливостей прийому та правил поведінки слухачок у вищих жіночих навчальних закладах Російської імперії.

Суспільна лібералізація та реформи середини ХІХ ст., разом з організацією всестанової дівочої школи зруйнували в імперії колишню сімейну замкнутість, дали поштовх до нової освіти та виховання. На порядок денний стало питання про доступність наукових знань для жінок, найактивніші з яких із 1860 р. відвідували заняття в Медико-хірургічній академії і кількох університетах.

Попередній досвід формування системи університетської освіти в Російській імперії визначив практику керівництва вишами. Якщо для державної вищої школи статути, що регулювали всі аспекти життєдіяльності "учених республік", оформлювалися як законодавчі акти, то для недержавної – у формі відомчих розпоряджень. Вищі жіночі курси, що виникли протягом 1870-х рр. у Санкт-Петербурзі, Москві, Казані та Києві, Міністерство народної освіти визначало як приватні навчальні заклади. Започаткування цих закладів відбувалося на підставі

положень (своєрідних статутів), що регламентували їхню організацію, порядок роботи, взаємовідносини з вищими інстанціями. Перше “Положення про публічні систематичні вищі жіночі курси” розробили представники професорської корпорації Московського університету для курсів В. Гер’є [6]. Узгоджене і затверджене Міністерством народної освіти положення на довгі роки стало зразковим для засновників вищих жіночих курсів в інших містах.

Які ж організаційно-правові принципи діяльності вищих жіночих курсів визначалися в документах? В умовах централізованої адміністративно-бюрократичної системи влади санкціонування організації нового приватного навчального закладу не означало відсутності контролю з боку держави. Перший пункт положень діючих вищих жіночих курсів чітко окреслював “перебування закладу в прямому підпорядкуванні та під наглядом попечителя навчального округу” [7]. Перший досвід роботи курсів спонукав Міністерство народної освіти чіткіше визначити загальні засади їхнього функціонування, що стали обов’язковими при організації Санкт-Петербурзьких та Київських ВЖК. Такими стали: особистий нагляд попечителя, відсутність у назві курсів будь-якого натяку на зв’язку з університетом, приватний характер закладів і подання ґрунтовного звіту про діяльність у кінці кожного року [8]. Відомчі розпорядження з такими вимогами поширили і на Московські та Казанські ВЖК, створені раніше. Міністр народної освіти у січні 1879 р. особисто поінформував імператора про загальні засади діяльності вищих жіночих курсів у державі. Діючі курси являли собою приватний навчальний заклад, що відкривався з дозволу попечителя округу, за його прямого керівництва та нагляду і під особисту відповідальність засновників [9]. Обов’язково затверджувалося Положення про вищі жіночі курси для кожного навчального закладу. Курси не надавали жодних додаткових прав слухачкам та викладачам, крім тих, що вони мали.

Як свідчать документи, відповідальним за діяльність вищих жіночих навчальних закладів перед освітнім відомством визначалися їхні засновники. Зазвичай ним був діяльний ініціатор створення закладу, професор місцевого університету, що ніс основний тягар організаційно-узгоджувальної роботи: у Москві – професор В. Гер’є, у Казані – М. Сорокін, у Києві – С. Гогоцький, у Петербурзі – К. Бестужев-Рюмін. Але Міністерство народної освіти могло і “підказати” активістам справи, кого саме бажало бачити на чолі закладу. Так було зокрема у Санкт-Петербурзі та у Казані.

Метою новостворених ВЖК організатори визначили надання дівчатам, які закінчили гімназії та інститути шляхетних дівчат, можливість продовжувати свою освіту [6, 25]. Оскільки йшлося про вищу освіту, то курси організувалися в університетських міста, де був наявним науково-педагогічний контингент відповідної кваліфікації. У реальному житті викладацький склад ВЖК формувався з професорів та доцентів, бажаючих власною працею підтримати втілення інноваційного проекту. Їхні кандидатури підлягали обов’язковому затвердженню на посаді попечителем навчального округу, чого, як свідчать документи, неухильно дотримувалися [10]. Викладачі мали подати й власну навчальну програму з предмету викладання. Наприклад, у вересні 1883 р. педагогічна рада Київських вищих жіночих курсів повідомила попечителя “про обрання викладачем російської історії доцента Ф. Терновського і прохала про затвердження кандидатури, програма викладання якого додавалася” [10, арк. 1].

Найпершим обов’язком викладачів, які погодилися працювати і репрезентували вищий колегіальний орган керівництва ВЖК – педагогічну раду, був вибір голови. Обраний на невизначений термін голова був не тільки керівником навчального процесу, а й одночасно особою, відповідальною перед урядом за стан курсів, тобто завідувачем. Незважаючи на демократичність процедури визначення голови педради – виборність з поміж її складу – його кандидатура і кандидатури всіх викладачів підлягали обов’язковому затвердженню на посаді попечителем навчального округу, чого, як свідчать документи, неухильно дотримувалися.

Утім, у реальному житті засновник/завідувач ВЖК не завжди ставав головою педагогічної ради. Так, у Москві, завідувачем закладу став професор В. Гер’є, а головою педради офіційно був обраний професор С. Соловійов. У Казані, ініціатором курсів був професор М. Сорокін, а головою педради попечитель затвердив професора М. Осокіна, і тільки за клопотанням викладачів керівник округу погодився на допуск на засідання педагогічного колективу М. Сорокіна [11, 11]. У Києві, у зв’язку зі смертю ініціатора справи ВЖК професора О. Селіна, головою розпорядчого комітету з організації закладу і в

подальшому завідувачем та головою педради став професор С. Гогоцький. У Санкт-Петербурзі міністр народної освіти при санкціонуванні закладу "рекомендувало" бажану кандидатуру засновника – професора К. Бестужева-Рюміна. Виходить, що від самого початку створення ВЖК головне освітнє відомство держави поклато в основу взаємовідносин із приватними по суті навчальними закладами принцип "керованої демократії". Відповідно до нього виборність заміщення вакансій на курсах контролювалася вирішальним словом попечителя навчального округу, а інколи й міністра народної освіти.

Попри визначення загальних засад для діяльності ВЖК, практика їхньої роботи виокремила й певні характерні відмінності. Зокрема, особливістю організаційних засад Київських ВЖК стала посада помічника голови педагогічної ради, який так само обирався радою і затверджувався на посаді попечителем [12]. Попечитель Київського навчального округу у звіті до Міністерства народної освіти констатував, що "керувала курсами педагогічна рада, котра обирала голову, його помічника, скарбника та секретаря" [13]. До речі, троє останніх обиралися на два роки, а голова ради на невизначений термін. Отже, ці посадовці фактично здійснювали щоденне керівництво навчальним закладом. Посаду голови педради Київських ВЖК на початку посідав згадуваний С. Гогоцький, але у зв'язку з його хворобою, головою та завідувачем навчальним закладом став В. Іконников.

Специфікою керівництва ВЖК у Москві можна визначити відсутність як таких засідань педагогічної ради. Через крайню завантаженість ректорськими обов'язками в Московському університеті номінальний голова педагогічної ради професор С. Соловійов, доручив справи їхньому засновнику професору В. Гер'є. Усі навчальні питання Гер'є вирішував особисто чи обговорював з окремими викладачами. За спогадами О. Кізеветтера, колеги Володимира Івановича по університету, котрі читали лекції на ВЖК, "охоче надавали йому всю повноту влади, не втручаючись у розпорядження, сприймаючи курси як приватний, особистий заклад Гер'є" [14]. Але в подальшому, саме цей одноосібний стиль управління і стане фатальним для нього, коли в буремному 1905 р., скориставшись його відсутністю, педагогічна рада усуне Гер'є від директорства.

Окрім керівництва навчально-науковою роботою закладу, голова педради організував не менш значущу сферу його життєзабезпечення – господарську. Копітка щоденна праця адміністрації курсів відбувалася на тлі відсторонення держави від фінансування й матеріального забезпечення вищої жіночої освіти. Ще до офіційного відкриття ВЖК їхні організатори усвідомили, що успішність функціонування нового навчального закладу прямо буде залежати від засобів, наявних у їхньому розпорядженні. Фактично складалася парадоксальна ситуація існування висококваліфікованого викладацького складу (університетські професори), визначення основних організаційних принципів і навчальних програм закладу (затвердження міністерством положень) і водночас відсутність фінансових можливостей реалізації проекту в практику повсякдення. Врятувати ситуацію, на думку засновників, могли "тільки суспільне співчуття і підтримка справи вищої жіночої освіти" [8, арк. 32].

Розпорядчі комітети з організації ВЖК у Москві, Києві, Санкт-Петербурзі та Казані при започаткуванні закладів орієнтувалися на добровільні пожертвування небайдужих громадян та установ. Звернення до них за підтримкою містилося в оголошеннях про відкриття закладу та прийом слухачок. З осіб, які вносили не менш 25–50 крб на рік чи 100–500 крб одноразово, створювалася опікунська рада для завідування господарською частиною вищих жіночих курсів. До компетенції останньої входило затвердження кошторису навчального закладу, збереження коштів, відповідальність за їхнє витрачання та присутність її представників на екзаменах та заслуховування щорічного звіту про діяльність курсів [6, 29]. Отже, жертвувателі, зазвичай небайдужі до справи представники громадськості, мали безпосередні важелі впливу на фінансовий аспект функціонування вищої жіночої школи.

Організація господарської частини Київських ВЖК мала певні особливості. Кількарічна невизначеність та вагання з напрямками діяльності опікунського комітету призвела до розмежування функцій допомоги слухачкам та навчальному закладу. Опікунський комітет для допомоги слухачкам діяв при педагогічній раді. Економічні питання функціонування навчального закладу відповідно до Положення входили до компетенції господарського комітету, що складався з голови педради, двох членів ради від кожного відділення і

скарбника, які обиралися на два роки [12, 2]. Особи, які жертвували щорічно не менше 25 крб на підтримку закладу, отримували статус членів-соревнователів. Вони мали право організувати культурно-масові заходи (публічні лекції, спектаклі, вечори тощо) для підтримки курсів під відповідальність завідувача. Ці кошти, після відрахування 10% у запасний капітал, скеровували на задоволення потреб навчального закладу, за винятком оплати праці викладачів [12, 9]. Завідувач курсів у Києві В. Іконников головував у педагогічній раді та входив як до господарського, так і опікунського комітетів. Отже, адміністрація Київських ВЖК скеровувала та контролювала господарський напрям діяльності в цілях якнайкращого функціонування навчального закладу, з потребами якого була гарно обізнана.

На Санкт-Петербурзьких ВЖК функції опікунської ради виконувало спеціальне Товариство для надання коштів (див. п. 1.4.), котре продовжило утримання закладу і після 1889 р., погодившись на визначені урядом засади. Як зазначив професор С. Платонов, навіть за наявності окремого товариства, адміністрація скеровувала навчальне та господарське життя ВЖК, функції ж громадської організації ніколи не виходили за межі суто фінансових клопотів [15, 54]. Отже, підтверджується загальна ситуація, зокрема як і в Києві, за якої завідувач закладу разом з педагогічною радою рекомендували Товариству для надання коштів власне бачення перспектив подальшого розвитку навчальної справи.

ВЖК створювали для поглиблення освіти випускниць середньої школи. Однак у Києві організатори справи вважали доцільним завданням і підготовку слухачок до викладацької діяльності. Саме цей пункт виявив розбіжність позицій адміністрації Київських ВЖК та Міністерства народної освіти з питання надання випускницям приватного закладу прав по закінченню. Освітнє відомство не наважувалося на такий крок. Саме тому тільки розширення та поглиблення знань, набутих у середніх навчальних закладах, визначені як мета діяльності ВЖК у положеннях ще й на початку ХХ ст. [16, 1].

Безпосередній нагляд за порядком на ВЖК реалізовували чергові дами, вільні від обов'язкової служби активістки даної справи. Зазвичай кандидатури чергових дам завідувач закладу подавав на розгляд педагогічної ради, потім затверджував попечитель. Отак, протягом перших трьох років нагляду за порядком на Київських ВЖК довірили окремим представницям зі складу опікунського комітету. Загальне їхнє число сягало до 26 осіб. Натомість найвідданішими непростим громадським обов'язкам виявилися пані Антонович, Афансьєва, Горонович, які виконували їх усі три роки [17, 16]. На Санкт-Петербурзьких курсах безпосередній нагляд за слухачками доручався розпорядниці курсів, якою незмінно до 1889 р. була Н. Стасова, та її помічницям [18, 4]. Виконували свої обов'язки такі представниці на громадських засадах. Тільки з 1881 р. чергова дама Київських ВЖК отримувала визначену платню (300 крб), нею стала пані Богословська.

Сфера повноважень чергових дам включала присутність на лекціях, іспитах або інші випадки, визначені радою. Саме вони оголошували курсисткам розпорядження завідувача, контролювали всі інформаційні оголошення, що вивішувалися на курсах, надавали довідки стороннім особам, вели адресну книгу слухачок. Однак, погоджуючись із існуванням такої інституції як чергові дами, адміністрація курсів і навчального округу іноді нарікала на їхню роботу [18, арк. 2]. Про наявність латентного конфлікту на Київських ВЖК свідчить і звернення попечителя навчального округу навесні 1880 р. до завідувача закладу з проханням з'ясувати “кого саме з чергових дам бажано усунути від виконання обов'язків для заспокоєння громадської думки й поліпшення іміджу курсів, оскільки саме від дотримання порядку в закладі залежало його існування” [18, арк. 1].

Проведений аналіз організаційно-правових аспектів діяльності ВЖК протягом 1870–1880-х рр. не дає жодних підстав погодитися з категоричністю твердження російських дослідників про те, що навчальні заклади “користувалися повною автономією через відсутність практичного контролю Міністерства народної освіти над ними” [19]. Теза авторів “Исторического очерка”, що слухачки брали участь в управлінні закладами аж до вибору професорів та викладачів, не відповідає ні визначеним нормативним засадам, ні реаліям функціонування вищих жіночих курсів у державі. На нашу думку, в її основу покладено окремий досвід функціонування Московських жіночих курсів при 3-й гімназії (відомих під назвою Луб'янських), популяризований однією зі слухачок у власній інтерпретації [20]. Як

свідчать документи, підставою негативного відзиву попечителя Московського округу стало внесення до проекту реорганізації Луб'янських курсів у вищий навчальний заклад пункту про "можливість обирати викладачів та завідувача курсистками, а отже незалежність закладу від урядового контролю" [21]. Тому практику і організаційні засади цього навчального закладу жодним чином не можна поширювати на всі вищі жіночі курси.

Отже, дозволені в Російській імперії ВЖК являли собою вищий приватний навчальний заклад для жінок. Установчі документи курсів, будучи продуктом колегіальної творчості зацікавлених професорів, підлягали обов'язковій експертизі й затвердженню Міністерством народної освіти. Крім цього міністерство в особі попечителя навчального округу ретельно спостерігало за діяльністю курсів, щоб уникнути найменших відхилень від навчальних цілей. Дівочій молоді, змушеній самостійно оплачувати можливість одержання вищої освіти, пропонувалися досить серйозні дисциплінарні вимоги, а неухильність їхнього дотримання ставала обов'язком і головною умовою перебування на курсах.

Література

1. Стайс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Станс; пер. с англ. – Москва: РОССПЭН, 2004. – 616 с.
2. Пиетров-Эннкер Б. "Новые люди" России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Б. Пиетров-Эннкер; пер. с нем. – Москва: РГГУ, 2005. – 444 с.
3. Перова Н. Смолянки, мариинки, павлушки... бестужевки. Из истории женского образования в Санкт-Петербурге / Н. Петрова. – Санкт-Петербург: ИД "Петрополис", 2007. – 304 с.; Юкина И. Русский феминизм как вызов современности / И. Юкина. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. – 544 с.; Пономарева В.В. Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века / В. Пономарева, Л. Хорошилова. – 2-е изд. – Москва: ООО "ТИД – Русское слово – РС", 2008. – 320 с.
5. Чуткий А. Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. Чуткий // Історичний журнал. – 2005. – № 5; Нижник В.В. Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. / В. Нижник // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 5.
6. Кобченко К.А. "Жіночий університет Святої Ольги": історія Київських вищих жіночих курсів / К. Кобченко. – К.: "МП Леся", 2007. – 271 с.
7. Положение о Высших женских курсах в Москве и речи, произнесенные при открытии курсов 1 ноября 1872 г. профессорами Московского университета. – Москва, 1872. – С. 25–30.
8. Положение о Высших женских курсах в Москве и речи, произнесенные при открытии курсов 1 ноября 1872 г. профессорами Московского университета. – Москва, 1872; Положение о публичных высших женских курсах в г. Казани. – Казань, б.г.; Положение о высших женских курсах, учрежденных в Киеве. – К., 1881.
9. Державний архів м. Києва (далі – Держархів м. Києва). – Ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 20.
10. Російський історичний державний архів у м. Санкт-Петербурзі (далі – РДІА). – Ф. 733, оп. 191, спр. 322.
11. Центральний державний історичний архів України м. Київ (далі – ЦДІАУ). – Ф. 707, оп. 49, спр. 45.
12. Открытие публичных ВЖК в Казани. – Казань, 1876.
13. Положение о высших женских курсах, учрежденных в Киеве. – К., 1881.
14. ЦДІАУ. – Ф. 707, оп. 207, спр. 27а.
15. Кизеветтер А.А. На рубеже двух столетий: Воспоминания 1881–1914 / А. Кизеветтер. – М., 1997.
16. РДІА. – Ф. 733, оп. 191, спр. 1822.
17. Временное положение о Московских Высших женских курсах. – Москва, 1900.
18. Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие (1878–1882 гг.). – К., 1884.
19. ЦДІАУ. – Ф. 707, оп. 261, спр. 18.
20. Исторический очерк // Высшая школа Санкт-Петербурга XIX – начало XX века: Сб. документов. – Санкт-Петербург, 2007.
21. Некрасова Е. Первые женские курсы в Москве, известные под именем Лубянских. (Посвящается памяти студентки В. Некрасовой) / Е. Некрасова // Отечественные записки – 1880. " № 7. – С. 1–39; Некрасова Е. Московские Лубянские курсы / Е. Некрасова // Из прошлого женских курсов. – Москва, 1886. – С. 6–52.
22. РДІА. – Ф. 733, оп. 191, спр. 318.

